

พินิจพลวัตวิธีวิทยาการศึกษา“เครือข่าย”: มุมมองผ่านารตปรัทัศน์วรรณกรรม

Methodological dynamism of Network Analysis: A preliminary perspective

พรรณยุพา ธรรมวัตร¹

Phanyupha Thammawat¹

Received: 10/01/2568

Revised: 27/06/2568

Accepted: 29/06/2568

บทคัดย่อ

บทความนี้ใช้วิธีการปรัทัศน์วรรณกรรมเพื่อศึกษาพลวัตของแนวคิดที่ใช้ในการวิเคราะห์ “เครือข่าย” ในกระบวนการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคม ผ่านการเปรียบเทียบพื้นฐานทางปรัชญาและวิธีวิทยาของแนวคิดเครือข่ายทางสังคม(Social Network Analysis: SNA) ซึ่งเป็นกรอบแนวคิดคลาสสิกในการศึกษาความสัมพันธ์ทางสังคม และ แนวคิดเครือข่าย-ผู้กระทำการ(Actor-Network Theory: ANT) ซึ่งแม้มีรากฐานมาจากการศึกษาทางสังคมวิทยาของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี (Science and Technology Studies: STS) แต่ปัจจุบันได้ถูกนำมาประยุกต์ใช้อย่างกว้างขวางทั้งในแวดวงการศึกษาวิจัยทางมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ และสหสาขาวิชา (Interdisciplinary) ผลการศึกษาชี้ว่าสมมติฐานหลักของ ANT ได้เสนอนิยามใหม่ของเครือข่ายที่กว้างกว่า SNA ด้วยการพิจารณามนุษย์และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ (Non-human) ในฐานะตัวแสดงอันมีศักยภาพในการเปลี่ยนแปลงกระบวนการปฏิสัมพันธ์เชิงความหมายภายในเครือข่ายอย่างเท่าเทียม บนฐานของอภิปรัชญาแบบระนาบเดียว (Flat Ontology) ทั้งนี้การขยายขอบเขตความเป็นไปได้ของตัวแสดงดังกล่าวได้นำไปสู่ปริณทลแห่งการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคมที่ได้ก้าวพ้นความเป็นมนุษย์นิยม (Humanism) และเปิดมุมมองทางวิธีวิทยาใหม่ให้กับนักมานุษยวิทยาสังคมวิทยาผู้สนใจศึกษาเครือข่าย

คำสำคัญ: ทฤษฎีเครือข่าย-ผู้กระทำการ, แนวคิดเครือข่ายทางสังคม, การวิเคราะห์เครือข่าย

¹อาจารย์ประจำสาขาวิชาสังคมศาสตร์ (พัฒนาสังคม) คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

¹Lecturer, Department of Social Sciences (Social Development), Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University

ABSTRACT

This paper examines the dynamism of “Network Analysis” through a systematic literature review investigating the evolving conceptualization of “networks” in the analysis of social phenomena by comparing the philosophical and methodological underpinnings of Social Network Analysis (SNA) and Actor-Network Theory (ANT). SNA, a classic framework, primarily focuses on human relationships. In contrast, ANT, though rooted in Science and Technology Studies (STS), has found broad application across the humanities, social sciences, and interdisciplinary fields. The findings of this paper indicate that ANT proposes a significantly broader definition of networks than SNA. It posits that both human and non-human actors possess equal potential to influence meaningful interactions within a network, founded on a flat ontology. This expanded understanding of agency moves beyond traditional humanism, opening new methodological avenues for social anthropologists and sociologists interested in network-based research.

Keywords: Actor-Network, Social Network, Networks analysis

บทนำ

เมื่อกล่าวถึงการศึกษาเครือข่ายในทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาแล้วนั้น คงจะเลี่ยงไม่ได้ที่ต้องกล่าวถึงแนวคิดคลาสสิกที่ได้รับการยอมรับและนำมาใช้ในฐานะกรอบในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์อย่างกว้างขวางตั้งแต่ปลายทศวรรษที่ 1960 จนถึงปัจจุบันอย่างแนวทางการศึกษาเครือข่ายทางสังคม (Social Network Analysis : SNA) อย่างไรก็ดีในช่วงทศวรรษ 1980 – 1990 ได้มีการแพร่หลายของแนวคิดว่าด้วยการศึกษาเครือข่ายอีกสำนักหนึ่งปรากฏขึ้นภายใต้ชื่อแนวคิดเครือข่าย-ผู้กระทำการ” Actor-Network Theory : ANT อันทำให้เกิดคำถามหนึ่งปรากฏตามมาคือ แนวคิดทั้ง 2 นี้แตกต่างกันหรือไม่ อย่างไร บทความนี้มุ่งนำเสนอ ข้อสำรวจเบื้องต้นที่พยายามไขข้อข้องใจดังกล่าว

จากรากร่วมที่คล้ายคลึงสู่และสมมติฐานและทฤษฎีที่แตกต่าง

แนวคิดเครือข่าย-ผู้กระทำนั้นจัดเป็นหนึ่งในกลุ่ม “ทฤษฎีเครือข่าย” (Network Theory) ที่มุ่งศึกษาเส้นทางและกระบวนการต่าง ๆ ของการปฏิสัมพันธ์ ที่เกิดขึ้นภายในระบบหนึ่ง ๆ ซึ่งคำว่าเครือข่ายนี้มีนัยยะหลากหลายแตกต่างกันไปในแต่ละแนวคิด เช่น ในทางสำนักศึกษาวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีคำว่าเครือข่ายมักมีความหมายที่สื่อถึงระบบหรือโครงข่าย เครือข่ายสายไฟฟ้า เครือข่ายระบบท่อส่งน้ำ หรือ เครือข่ายอินเทอร์เน็ต ในขณะที่เมื่อคำว่าเครือข่ายถูกนำมาประยุกต์ใช้ในฐานะกรอบแนวคิดของงานวิจัยสายสังคมศาสตร์กลับมีนัยยะสื่อถึงรูปแบบชุดความสัมพันธ์เชิงนามธรรมอย่างเครือข่ายการแลกเปลี่ยนทรัพยากร

หรือการปฏิสัมพันธ์ ต่อกันระหว่างมนุษย์ (Vicsek and Hanna, 2016)

แนวคิดเครือข่าย-ผู้กระทำการ (Actor-Network Theory : ANT) นั้นนัยยะของคำว่า “เครือข่าย” จำเป็นต้องทำความเข้าใจให้ชัดเจนว่าแตกต่างจากเครือข่ายทางสังคม (Social Network) ที่มุ่งเน้นการวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในสังคม และต่างจากเครือข่ายในความหมายของสำนักวิทยาศาสตร์ประยุกต์และเทคโนโลยีที่นัยยะเครือข่ายเชิงรูปธรรมที่ใช้กันทั่วไป เพราะ ANT ได้ถือกำเนิดและพัฒนาขึ้นจากสำนักคิดฝั่งผู้ศึกษาวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีเชิงสังคม (Social Technology Studies : STS) ที่ให้ความสนใจกับเครือข่ายในความหมายของเส้นทาง และกระบวนการปฏิสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยี วัตถุ กับบริบททางสังคม เป็นกระบวนการที่เชื่อมโยงระหว่างมนุษย์ นวัตกรรม วิทยาศาสตร์ วัตถุ หรือองค์ประกอบการวิเคราะห์อื่นๆ ในระบบนิเวศมนุษย์ ดังนั้นคำว่าเครือข่ายในบริบทการอธิบายของ ANT จึงไม่ได้หมายความว่าถึงระบบโครงข่ายเชิงรูปธรรมอย่างสายไฟ ระบบราง โครงสร้างพื้นฐาน หรือสิ่งมีรูปร่างชัดเจนเพียงอย่างเดียว หากแต่หมายรวมถึงระบบการปฏิสัมพันธ์ระหว่างสังคม ผู้คน และวัตถุที่ยึดโยงกันอย่างแน่นหนาในทางนามธรรมผ่านระบบปฏิบัติการทางสังคมด้วย ถือเป็นนิยามของเครือข่ายที่มีขอบเขตของตัวแสดงที่กว้างกว่าที่ใช้กันในกลุ่มสำนักทฤษฎีเครือข่ายทั่วไปที่เกิดขึ้นในยุคก่อนหน้านี้ (Law, 1992; Latour, 2005)

แนวทางการศึกษาปรากฏการณ์ด้วยการวิเคราะห์ระบบเครือข่ายที่เป็นที่นิยมใช้อย่างแพร่หลายทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ชุดแรกนั้นยังไม่ใช่แนวคิดเครือข่าย-ผู้กระทำการ หากแต่เป็นทฤษฎีเครือข่ายทางสังคม (Social Network Analysis : SNA) ที่แพร่หลายตั้งแต่ในช่วงปลายทศวรรษที่ 1960 โดยเป็นรูปแบบการวิเคราะห์เครือข่ายที่พัฒนาขึ้นจากการผสมผสานวิธีการคำนวณทางคณิตศาสตร์แบบทฤษฎีกราฟ (Graph Theory) เข้ากับการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในเครือข่าย (Node) การมีฐานวิเคราะห์ทางคณิตศาสตร์นี้เองที่ทำให้รูปแบบการสังเคราะห์ข้อมูลของ SNA มีลักษณะที่เป็นระบบและชี้วัดได้ด้วยระเบียบวิธีทางสถิติหรือวิธีเชิงปริมาณ (Liu, 2017) ซึ่งแม้ทฤษฎีเครือข่ายทางสังคม และเครือข่าย-ผู้กระทำการจะมีความแตกต่างกันในเรื่องรูปแบบการวิเคราะห์ และรายละเอียดของนิยามความหมาย และชุดถ้อยคำอธิบายที่ใช้เกี่ยวกับตัวแสดงในเครือข่าย แต่งานวิจัยจำนวนหนึ่งได้ชี้ว่าทั้ง 2 ทฤษฎีสามารถนำมาปรับใช้ร่วมกันเพื่อสร้างคำอธิบายเครือข่ายที่ชัดเจนขึ้นได้ โดย SNA จะทำหน้าที่เสนอคำอธิบายเชิงปริมาณที่ชัดเจน และเป็นระเบียบเชิงรูปธรรมให้กับเครือข่ายได้ ในขณะที่ ANT จะสร้างชุดคำอธิบายเชิงคุณภาพที่พลังทางการอธิบายเปิดกว้างความเป็นไปได้ที่ซ่อนอยู่ในระบบเครือข่ายระหว่างมนุษย์และองค์ประกอบอื่นๆ ในสังคม (Vicsek and Kónya, 2016) (Ferrary, 2019) ซึ่งผู้วิจัยจำนวนหนึ่งได้นำแนวทางนี้มาพัฒนาออกแบบการวิจัยแบบผสมผสาน (Mixed Method) ที่กำหนดให้ ANT เป็นกรอบวิเคราะห์ในขั้นตอนการวิจัยเชิงคุณภาพก่อน จะปรับใช้รูปแบบการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ภายในเครือข่ายด้วยเครือข่ายทางสังคม (SNA) ในขั้นตอนของการวิจัยเชิงปริมาณ

จากการทบทวนประเด็นที่มาและพัฒนาการของทฤษฎีในกลุ่มก้อนแนวคิดด้านเครือข่ายทางสังคม (Social Network Theory) พบว่ามีรากฐานเดิมจากทฤษฎีการแลกเปลี่ยน (Rational Choice Theory) อันมีสมมติฐานหลักว่าพฤติกรรมความสัมพันธ์ของมนุษย์นั้นวางอยู่บนหลักการพิจารณาเรื่องการต่างตอบแทน

ระหว่าง ผลประโยชน์ ความคุ้มค่า การลงโทษและการขาดทุน โดยในขั้นต้นทฤษฎีแลกเปลี่ยนนี้มุ่งอธิบายพฤติกรรมการตัดสินใจระดับบุคคลเป็นหลัก จึงถูกวิพากษ์ว่ามีกรอบการวิเคราะห์ที่เน้นหน่วยการศึกษาระดับจุลภาค มีความซับซ้อนของการพิจารณาองค์ประกอบ เพียงหลักอุปสงค์ (Demand) อุปทาน (Supply) และความพึงพอใจภายในกระบวนการให้คุณค่าของปัจเจก ขาดมิติภาพรวม หรือภาพกว้างในระดับสังคม และการพิจารณามิติน้อย่างบทบาทหน้าที่ ค่านิยม และปทัสถานทางสังคมที่บุคคลอันเป็นหน่วยวิเคราะห์นั้นผูกพันอยู่ แนวคิดดังกล่าวจึงถูกนำไปปรับปรุงพัฒนาเป็นแนวคิดใหม่ที่มีความซับซ้อนมากขึ้นอย่างแนวคิดเครือข่าย (Hamilton, 2011)

แนวคิดที่พัฒนาต่อยอดจากทฤษฎีการแลกเปลี่ยนมาเป็นทฤษฎีเครือข่าย อาทิ แนวคิดของ Emerson (1981) ที่ได้นำเสนอกรอบการพิจารณาแบบความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น มีการวิเคราะห์ปัจจัยเพิ่มเติมจากความพึงพอใจในการแลกเปลี่ยนระดับบุคคลไปสู่การพิจารณากลไกความสัมพันธ์แบบกลุ่มก้อนทางสังคมที่มีเงื่อนไขอย่างอำนาจและการพึ่งพาในเครือข่าย (Power and Dependence) พฤติกรรมนิยม (Behaviorism) และความสัมพันธ์ทางสังคม (Social Relations) เพิ่มเติมจากทฤษฎีการแลกเปลี่ยนแบบดั้งเดิม โดยเชื่อว่าการปฏิสัมพันธ์ของผู้คนในสังคม คือ โครงสร้างของเครือข่ายการแลกเปลี่ยนที่ซับซ้อน มีการพึ่งพาอาศัยกัน โดยกลไกการพึ่งพาที่ไม่สมดุลนี้เองจะนำไปสู่ภาวะเชิงอำนาจระหว่างผู้ที่ต้องพึ่งพากับผู้ถูกพึ่งพาและจะกลายเป็นปัจจัยกำหนดพฤติกรรมของสมาชิกในเครือข่ายได้ ทั้งนี้แนวทางของ Emerson กลายเป็นรากฐานสำคัญของทฤษฎีเครือข่ายทางสังคมในยุคต่อมา

แนวคิดเครือข่ายทางสังคมถูกนำมาใช้เป็นกรอบการศึกษาทางสังคมศาสตร์แพร่หลายมากขึ้น โดยนัยยะความหมายของเครือข่ายทางสังคมว่าคืออะไรนั้นมีผู้ให้นิยามไว้หลากหลาย อาทิ Boissenevain (1974) นิยามว่าเครือข่ายทางสังคมหมายถึง ความสัมพันธ์ทางสังคมของผู้อื่นมีกระบวนการติดต่อสื่อสารและการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างกันและกันเป็นแกนกลาง ในขณะที่ เสรี พงศ์พิศ (2546) ได้เพิ่มรายละเอียดนิยามว่าคือ กลุ่มองค์กร หรือกลุ่มบุคคลที่ติดต่อสื่อสาร ดำเนินกิจกรรมร่วมกันด้วยความสมัครใจ โดยการดำเนินกิจกรรมร่วมกันภายใต้เครือข่ายนี้ต้องไม่ทำให้องค์กรหรือกลุ่มบุคคลสูญเสียอุดมการณ์หรือความเป็นอิสระเดิมของตนเอง ธนพฤษ ขามะรัตน์ (2551) ให้นิยามเครือข่ายทางสังคมว่า หมายถึงรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมของปัจเจก กลุ่มบุคคล หรือองค์กร ที่มีปฏิสัมพันธ์กันในรูปแบบต่างๆ ภายใต้การมีเป้าหมายร่วมกัน โดยการบรรลุ “เป้าหมายร่วมกัน” นี้ถูกระบุถึงอย่างเฉพาะเจาะจงมากขึ้นในเอกสารเชิงปฏิบัติการซึ่งใช้อ้างอิงในองค์การพัฒนาระหว่างประเทศอย่างองค์การอนามัยโลกว่า หมายถึงการใช้สัมพันธ์ภาพทางสังคมที่เชื่อมโยงระหว่างปัจเจกบุคคล ซึ่งจะก่อให้เกิดการเข้าถึง การระดมการสนับสนุนทางสังคม และการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารภายในกลุ่มเพื่อการดำรงชีวิตที่ดี สุขภาพที่แข็งแรง (WHO, 1984)

จากนิยามที่หลากหลายเหล่านี้พบว่ามิจตุรร่วม และจุดเสริมเติมเต็มกันและกันอันสามารถสรุปได้ว่าเครือข่ายทางสังคม (Social Network) หมายถึง ชุดความสัมพันธ์ระหว่างตัวแสดงต่าง ๆ ที่เป็นได้ทั้งปัจเจกบุคคล หรือองค์กร ที่มาปฏิสัมพันธ์กันภายใต้โครงสร้างเชิงอำนาจ และบทบาทหน้าที่ทางสังคม ตลอดจนไปถึงกระบวนการแลกเปลี่ยนบางประการ โดยมีการดำเนินกิจกรรมร่วมกันของเครือข่ายอยู่บนพื้นฐานความสมัคร

ใจของสมาชิกในการที่จะร่วมดำเนินการเพื่อบรรลุเป้าหมายร่วมภายใต้รูปแบบของเครือข่ายนั้น ทั้งนี้การเป็นสมาชิกของเครือข่ายมีเงื่อนไขสำคัญคือ ความเป็นอิสระของสมาชิกที่จะอยู่ภายใต้เครือข่ายด้วยระดับความผูกมัดที่ตนพึงพอใจ และการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารภายในเครือข่าย เมื่อฐานคิดของทฤษฎีเครือข่ายทางสังคมคือ สังคมประกอบขึ้นด้วยเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างตัวแสดงต่าง ๆ ซึ่งรูปแบบการปฏิสัมพันธ์นี้จะถูกควบคุมโดยโครงสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจ บทบาทหน้าที่ ตลอดจนจนถึงหลักการแลกเปลี่ยนที่แต่ละปัจเจกบุคคลพิจารณา โดยในเครือข่ายจะประกอบไปด้วยตัวแสดง (Actors) และ ชุดความสัมพันธ์ (Relations) ดังนั้นการจะทำความเข้าใจเครือข่ายทางสังคมใด หรือจะอธิบายเหตุผลของพฤติกรรมในเครือข่ายใดจึงจำเป็นต้องวิเคราะห์ผ่านรูปแบบความสัมพันธ์ (Pattern of Social Relationship) เป็นแกนกลางกล่าวอีกนัยยะหนึ่งก็คือ หากจะเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมก็จำเป็นต้องทำความเข้าใจผ่านระบบปฏิสัมพันธ์ภายในเครือข่ายนั้น ๆ นั่นเอง แนวคิดเครือข่ายได้รับการยอมรับ และถูกนำมาใช้ประกอบการศึกษา วิจัยด้านสังคมศาสตร์อย่างแพร่หลาย โดยในงานส่วนมากที่พบนั้นเป็นการใช้แนวคิดดังกล่าวเพื่ออธิบายว่า เครือข่ายทางสังคมนั้น ๆ ดำรงอยู่ และส่งผลต่อพฤติกรรมของสมาชิกภายในเครือข่ายอย่างไร ผ่านการแกะรอยรูปแบบความสัมพันธ์ภายในเครือข่าย (Network Tracing) Boissevain (1974)

การต่อยอดทางความคิดว่าด้วยการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม

แนวคิดที่ว่าด้วยเครือข่ายมีข้อวิพากษ์ในแง่ของการเน้นพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์เท่านั้น เป็นกรอบคิดที่ยกอำนาจในการกระทำการในเครือข่ายความสัมพันธ์ และกระบวนการสร้างความหมายให้กับตัวแสดงที่เป็นมนุษย์โดยละเลยมิติของปัจจัยหรือองค์ประกอบแวดล้อมอย่าง ความเชื่อ นโยบาย สิ่งแวดล้อม ในฐานะตัวกระทำไป ในขณะที่แนวคิดเครือข่าย – ผู้กระทำการ (Actors – Network Theory) เป็นแนวคิดเครือข่ายยุคหลังที่พัฒนาขึ้นมาจากฐานคิดเรื่องเครือข่ายโดยคำถามตั้งต้นของนักคิดกลุ่มนี้คือ เพราะเหตุใดประสิทธิภาพของการใช้เทคโนโลยีต่างๆในสังคมจึงแตกต่างกัน เพราะเหตุใดการค้นพบเทคโนโลยีบางเรื่องสามารถเปลี่ยนวิถีชีวิตผู้คนได้ในขณะที่บางเรื่องกลับล้มเหลวและถูกปฏิเสธจากสังคมนั้น ๆ ข้อสรุปของการศึกษานี้พบว่า เทคโนโลยี นวัตกรรมใดใดนั้นจะสามารถส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพเมื่อถูกผนวกเข้ากับเครือข่ายเดิมของสังคมก่อน จึงจะสามารถทำหน้าที่ของมันได้อย่างราบรื่น เช่น การค้นพบวัคซีนหากผู้ค้นพบไม่ได้รับความรู้จากองค์ความรู้เดิมที่มีผู้ศึกษาทดลองไว้ก็ไม่อาจพัฒนาวิจัยได้ผ่านการวิจัย การทำงานกับเพื่อนร่วมงาน การสนับสนุนของสถาบันในสังคมวัคซีนจึงได้ถูกค้นพบ หลังการค้นพบองค์ความรู้เรื่องวัคซีนก็ไม่อาจใช้ได้หากนักวิทยาศาสตร์ไม่สามารถแปลสารเรื่องคุณสมบัติของวัคซีนในการป้องกันโรคให้กับสมาชิกในสังคมเข้าใจและยอมรับได้วัคซีนย่อมไม่เกิดการใช้อย่างแพร่หลายและไม่อาจสร้างปรากฏการณ์ทางสังคมได้เป็นต้น แต่เมื่อวัคซีนเป็นที่ยอมรับและใช้กันอย่างแพร่หลายโรคร้ายหลายโรคถูกยับยั้งป้องกัน เกิดการสร้างความหมายใหม่ภายในเครือข่ายที่ได้ผนวกเอาวัคซีนเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายกล่าวคือ โรคร้ายแรงที่เคยเป็นภัยคุกคามนั้น ๆ ก็ไม่ได้ถูกมองว่าเป็นโรคที่คุกคามร้ายแรงต่อมนุษย์

อีกต่อไปซึ่งหากพิจารณาในแง่นี้การดำรงอยู่ของวัดขึ้นได้สร้างความหมายใหม่ให้กับโรคนั้น ๆ และเปลี่ยนวิถีปฏิบัติในการใช้ชีวิตต่อไปของผู้คน (Latour, 1996)

จากงานนี้จะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี นวัตกรรม จะต้องเผชิญกับกระบวนการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมเป็นวงกว้าง ดังนั้น ถ้าจะประสบความสำเร็จ ผู้กระทำการทางเทคโนโลยี หรือผู้นำนวัตกรรม (Change Maker) ทั้งหลายจะต้องสร้าง เครือข่ายความเชื่อมโยงเป็นระบบความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องทั้งกับสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ (Non-Human) และมนุษย์คนอื่น (Human) กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ เทคโนโลยีใหม่ หรือวัตถุที่สร้างขึ้นนั้นต้องปฏิสัมพันธ์ ถูกชักจูงเชิงความหมายในระนาบชีวิตประจำวันเข้ากับเครือข่าย-ผู้กระทำการดั้งเดิมในระบบสังคมได้อย่างเหมาะสมก่อน จึงจะกลายเป็นจุดของผู้กระทำการ (Node) ใหม่ในระบบเครือข่ายนั้นได้อย่างเต็มที่ ความหมายของวัตถุ นวัตกรรมใดใดจึงไม่อาจอธิบายได้โดยปราศจากบริบทของความสัมพันธ์ทางสังคม (McMullin, 2019) ในมิตินี้อาจสรุปได้ว่า ANT ไม่แยกเทคโนโลยี วิทยาศาสตร์ วัตถุออกจากบริบทของสังคม และสังคมก็ถูกประกอบสร้างไปด้วยเครือข่ายของความรู้ เทคโนโลยี ดังนั้นการจะอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมให้ถ่องแท้จึงควรเลี่ยงการตัดตอนพิจารณาแยกส่วนเพียงแค่มิติทางสังคม (Social Determinism) หรือ วิเคราะห์เพียงแค่วัตถุ นวัตกรรมโดยลำพัง (Technological Determinism)

การนำเอาแนวคิด ANT มาใช้ในฐานะกรอบทฤษฎีวิจัยส่งผลต่อกระบวนการศึกษาทางสังคมศาสตร์ใน 2 ประการหลักคือ เป็นการละลายเส้นแบ่งระหว่างการศึกษาวิทยาศาสตร์ หรือศาสตร์ธรรมชาติ กับศาสตร์ด้านมนุษยวิทยา สังคมวิทยาด้วยการพิจารณาศาสตร์ทั้ง 2 ร่วมกันไม่แยกขาดจากกัน ประการที่สองคือแนวคิดนี้เปิดพื้นที่ในการวิเคราะห์ให้กับผู้กระทำการที่ไม่ใช่มนุษย์ ภายใต้สมมติฐานที่ว่า ทุกสิ่งมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายที่สิ้นไหล มีการแลกเปลี่ยนและเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาในกระบวนการปฏิสัมพันธ์โดยภายใต้เครือข่ายนั้น ๆ ตัวแสดงไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือไม่ใช่มนุษย์ อาทิ อุดมการณ์ นวัตกรรม หรือในกรณีการพัฒนาพื้นที่ชีวิตของมนุษย์เช่น สะพาน ถนน โครงข่ายระบบโทรคมนาคม ระบบ การขนส่งคมนาคม เหล่านี้ต่างก็มีแรงกระทำต่อตัวแสดงอื่น ๆ ในระบบความสัมพันธ์ที่มีการแลกเปลี่ยน และประกอบสร้างองค์ความรู้ใหม่ได้ มนุษย์ในระบบความสัมพันธ์นี้ได้รับหน้าที่เป็นผู้กระทำ หรือผู้กำหนดความหมายเพียงอย่างเดียว แต่ยังทำหน้าที่เป็นผู้รับอิทธิพลจากผู้กระทำการ ที่ไม่ใช่มนุษย์ในเครือข่ายที่ตนอาศัยอยู่แล้วประมวลผลแปลความออกมาเป็นการกระทำรูปแบบต่าง ด้วยเหตุนี้ Latour จึงได้บัญญัติศัพท์ใหม่ ขึ้นมาแทนคำว่า Actor ที่โดยทั่วไปมีนัยยะสื่อถึงเพียงผู้กระทำการที่เป็นมนุษย์ คือคำว่า Actant (Latour, 2005) ถือเป็นแนวคิดที่นำเสนอทฤษฎีแบบใหม่ที่ไม่ได้ให้ความพิเศษกับมนุษย์เหนือสิ่งอื่นในสังคม ปฏิเสธการจัดลำดับชั้นของการวิเคราะห์ศึกษาแบบดั้งเดิมที่เชื่อว่ามนุษย์คือที่มาของการเปลี่ยนแปลงและกำหนดพฤติกรรมทางสังคมที่ทรงพลังอยู่ชั้นบนสุดของพีระมิดในกระบวนการศึกษา ในแง่นี้ถือได้ว่า ANT นำเสนอการศึกษาแนวราบ (Flat Ontology) ที่เปิดความเป็นไปได้ของทุกตัวแสดงในระบบเครือข่าย

ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งของทฤษฎีเครือข่าย-ผู้กระทำการตามแนวทางของ Bruno Latour ที่ทำให้แนวคิดนี้มีความแตกต่างออกไปจากกลุ่มทฤษฎีดั้งเดิม (Classical Theories) ที่มุ่งพัฒนารอบการวิเคราะห์ที่มีหลักเกณฑ์ รายละเอียดแบบตายตัว (Fix or Solid Frame) ที่มุ่งอธิบายปรากฏการณ์ผ่าน

การศึกษาเส้นทางของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำการทั้งหลายในสังคมระดับปฏิบัติการ (Practical Process) ไม่ยึดกรอบตายตัวของนิยาม หรือทฤษฎีว่าเครือข่ายต้องมีรูปร่าง บทบาท หรือองค์ประกอบแบบใดที่เฉพาะเจาะจง หากแต่เป็นกรอบที่เลื่อนไหล (Moving Frame) ที่มองปรากฏการณ์จริงในพื้นที่ก่อนจะมองหาชุดคำอธิบายผ่านระบบปฏิสัมพันธ์ในประเด็นนั้นๆ ดังปรากฏในงานของ Robert D. Putnam ที่ได้เรียกกรอบแนวคิดนี้ว่าเป็นกรอบที่ให้ความสำคัญกับปรากฏการณ์ กระบวนการเชิงปฏิบัติ (Practical Enlightenment) (Fenwick, 2018) ก่อนจะนำมาถอดรหัส หรือแปลความ กระบวนการสร้างความหมายที่เกิดขึ้นภายในกระบวนการปฏิสัมพันธ์ ให้ความสนใจกับการวิเคราะห์คู่ความสัมพันธ์ที่ดำเนินการภายในปรากฏการณ์จนได้รับการกล่าวถึงว่าเป็นสังคมวิทยาของการคบค้าสมาคม (Sociology of Association) อันเป็นการพิจารณาสังคมตามความหมายดั้งเดิมของรากศัพท์ภาษาละตินที่คำว่า Socio หมายถึง ร่องรอยแห่งการเชื่อมโยง หรือหลักฐานแห่งการสมาคม (Latour, 2005)

บทสรุป

จากการปริทัศน์วรรณกรรมครั้งนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า เนื่องจากสมมติฐานหลักของแนวคิด ANT ได้ขยายขอบเขตการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคมไปเป็นแนวคิดที่นำพาผู้ศึกษาก้าวข้ามข้อจำกัดของกรอบการมองปรากฏการณ์แบบแยกพิจารณาระหว่างโครงสร้าง และตัวแสดง (Structure and Agency) อันเป็นแนวทางดั้งเดิมของกรอบแนวคิดทางสังคมศาสตร์จำนวนหนึ่งที่มุ่งศึกษา วัตถุ โครงสร้าง หรือปรากฏการณ์แบบแยกส่วน ที่เน้นการสร้างคำอธิบายด้วยการจัดหมวดหมู่ คล้ายการตัดชิ้นส่วนของปรากฏการณ์ไปศึกษาแยกเดี่ยวขาดออกจากบริบททางสังคมอื่น ๆ ซึ่งหากพิจารณาตามหลักที่กล่าวมาแล้วนี้จะขัดกับหลักการรากฐานของสำนักพัฒนศาสตร์ที่ยึดมั่นในทฤษฎีระบบ (System Theory) อันเชื่อว่าสิ่งต่าง ๆ ล้วนมีความเชื่อมโยงต่อกัน มีความสัมพันธ์กันอยู่อย่างเป็นชุดระบบ ในแง่นี้ ANT จึงถือว่าเป็นแนวคิดที่มีความสอดคล้องกับจิตการศึกษาทางการพัฒนา (Development Sciences) เนื่องจากแนวคิดเครือข่าย-ผู้กระทำการมิได้มุ่งสร้างคำอธิบายวัตถุใดภายใต้บริบทของตัววัตถุนั้นโดยลำพัง (Puritan) แต่วางสมมติฐานการศึกษาไว้ที่ความยืดหยุ่นกันของทุกสิ่งในเครือข่ายความสัมพันธ์ โดยเชื่อว่าวัตถุ หรือผู้กระทำการนั้นสามารถเป็นแรงผลักดัน หรือส่งผลให้เกิดการกระทำในแต่ละจุดของเครือข่ายความสัมพันธ์ (Node) ได้ ทั้งนี้แต่ละตัวกระทำการไม่ว่าจะเป็นบุคคล สถาบัน สิ่งของ ต่างก็ถูกพิจารณาในฐานะที่มีความสำคัญและมีศักยภาพในการเป็นผู้กระทำการต่อระบบอย่างเท่าเทียมกันทั้งสิ้น ANT เป็นแผนที่ความสัมพันธ์ที่กระบวนการสร้างความหมาย และการปฏิสัมพันธ์เกิดขึ้นในแต่ละจุดของเครือข่าย ซึ่งจุดนั้นสามารถเป็นได้ทั้งมนุษย์ แนวคิด หรือ สิ่งของ (Material-Semiotic Relations) และไม่ว่าจะเป็นเรื่องใหญ่ (Macro Level) อย่างนโยบายรัฐ ราคาน้ำมันในตลาดโลก หรือระดับจุลภาค (Micro Level) อย่างสิ่งของส่วนตัวเช่น รถยนต์ หรืออาหารที่บริโภคในครัวเรือนก็ไม่ได้ถูกแบ่งแยกพิจารณาแบบต่างระดับ (Hierarchy) ไม่มีความสัมพันธ์แบบบนลงล่าง (Top-Down) หรือล่างขึ้นบน (Bottom-Up) แบบทิศทางตายตัวมีเพียงความเข้มข้นของปฏิสัมพันธ์ที่สร้างความแตกต่างอย่างมีนัยยะสำคัญในการพิจารณารูปแบบปรากฏการณ์ผ่านวิธีการเช่นนี้ (Olsen , 1996) ท่ามกลางความเป็นไปได้ของสารพัด

“ผู้กระทำ-Actants” นี้เองที่ทำให้ ANT เป็นทั้งแนวคิดที่จะเปิดหูปเปิดตานักวิจัยสู่ปริณทลใหม่ๆของปรากฏการณ์ทางสังคม และในทางกลับกันก็เป็นสนามที่น่าสนใจของผู้หลงใหลในการถอดรหัสภววิทยาว่าด้วยปฏิสัมพันธ์ระหว่างสรรพสิ่งและมนุษย์

ดังนั้นทฤษฎีเครือข่าย-ผู้กระทำ (ANT) ช่วยให้นักวิจัยด้านเครือข่ายเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ด้วยการก้าวข้ามแนวคิดเดิมที่แยก โครงสร้างและตัวแสดงออกจากกันในกระบวนการพิจารณา ANT สร้างแผนที่ความสัมพันธ์ที่ความหมายและการปฏิสัมพันธ์เกิดขึ้นในทุกจุด ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ แนวคิดหรือสิ่งของ และไม่แบ่งแยกระดับมหภาคหรือจุลภาค ไม่มีความสัมพันธ์แบบบนลงล่างหรือล่างขึ้นบน แต่เน้นความเข้มข้นของการปฏิสัมพันธ์ ทำให้ ANT เป็นแนวคิดที่เปิดมุมมองใหม่และน่าสนใจสำหรับผู้ที่ต้องการทำความเข้าใจการปฏิสัมพันธ์ระหว่างสรรพสิ่งและมนุษย์

เอกสารอ้างอิง

- ธนพฤษช์ ชามะรัตน์. (2551). *สถานภาพองค์ความรู้ของแนวคิดเครือข่ายทางสังคม*. สืบค้นเมื่อ 1 ตุลาคม 2562, เข้าถึงได้จาก <http://www.kroobannok.com/blog/4252>
- Barad, K. (2014). Diffracting diffraction: Cutting together-apart. *Parallax*, 20(3), 168-187.
- Barad, K. (2007). *Meeting the Universe Half-way*. Durham, NC: Duke University Press.
- Boissevain, J. & Mitchell, J.C. (1973). *Network analysis: Studies in human interaction*. Netherlands: Mouton.
- Bruno, L. (1992). *Where are the Missing Masses? Sociology of a Few Mundane Artefacts In Shaping Technology-Building Society*. In W.E Bijker & J. Law (Eds.). *Shaping technology/building society: Studies in sociotechnical change*. (pp. 225-259). Cambridge Mass: MIT Press. (1986). *The Power of Associations*. In J. Law (Eds.). *Power, Action and Belief. A New Sociology of Knowledge*. (pp. 261-277). [n.p.].
- Bruno, L. (1998). *Keynote Speech on Recalling ANT*. Lancaster: Lancaster University Press.
- On Actor- Network Theory: A few Clarifications. Retrieve 8 October, 2020. from <https://www.jstor.org/stable/40878163>
- Casper, B.J. (2020). *New Ontologies? Reflections on Some Recent 'Turns' in STS, Anthropology and Philosophy*. Retrieve 8 October, 2020. from https://www.academia.edu/25710614/New_Ontologies_Reflections_on_Some_Recent_Turns_in_STS_Anthropology_and_Philosophy.
- Fenwick, T., Edwards, R. & Sawchuk, P. (2011). *Emerging approaches to educational research: Tracing the socio-material*. London: Routledge.

- Harman, G. (2014). *Entanglement and Relation: A Response to Bruno Latour and Ian Hodder*. [n.p.]: The Johns Hopkins University Press
- Harvey, P., Jensen, C.B. & Morita, A. (2016). *Infrastructures and social complexity: A companion*. London: Taylor & Francis.
- John, L. (2009). *Actor network theory and material semiotics*. Retrieve 13 June, 2016, from <http://www.heterogeneities.net/publications/Law2007ANT>
- St. Pierre, E.A., Jackson, A.Y. & Mazzei, L.A. (2016). *New empiricisms and new materialisms: Conditions for new inquiry*. *Cultural Studies-Critical Methodologies*, 16(2), 99-110.
- Vicsek, L. & Hanna, K. (2016). Networks in the social sciences: Comparing actor-network theory and social network analysis. *Journal of sociology and social policy*, 7(2), 77-102.